ТРИБУНА МОЛОДИХ ВЧЕНИХ

УДК 930.85:323.317:94(4)"653"

Абашнік У.В.
студентка 3-го курсу
Філософського факультету
Харківського національного
університету ім. В.Н. Каразіна

Лицарська культура в епоху Середньовіччя

Анотація. Стаття присвячена аналізу лицарської культури в епоху Середньовіччя. Спочатку вказано на основні риси інституту лицарства та лицарських орденів. На завершення розглянуто впливи куртуазної культури на лицарську культуру Середньовіччя.

Ключові слова: лицарі, лицарська культура, куртуазна культура, міннезанг, лицарський роман, Середньовіччя.

Аннотация. Статья посвящена анализу рыцарской культуры в эпоху Средневековья. Сначала указаны основные черты института рыцарства и рыцарских орденов. В заключение рассмотрены влияния куртуазной культуры на рыцарскую культуру Средневековья.

Ключевые слова: рыцари, рыцарская культура, куртуазная культура, миннезанг, рыцарский роман, Средневековье.

Summary. The article analyzes the knightly culture in the Middle Ages. At first the main characteristics of the knight institution and the knight orders are given. At last the influences of the courtly culture on the knightly culture are pointed out.

Keywords: knights, knightly culture, courtly culture, Minnesang, tale of chivalry, the Middle Ages.

Постановка проблеми. Починаючи з IX–X ст. у середньовічній культурі Західної Європи виникає та розвивається лицарський рух. З одного боку, він формувався навколо військової функції (за-

хист сеньйора, війна за віру тощо) та культивував дух войовничості, сили, самовідданості, презирства до смерті. З іншого боку, лицарський рух включав у себе загальнозначущі людські ідеали, наприклад, право на земне щастя, благородство, віддане служіння прекрасній дамі, культ природної любові, загострене почуття особистої гідності. У цьому відношенні головне завдання, яке виникає перед дослідниками даної теми, полягає в тому, щоб якомога глибше вивчити лицарську культуру та у певних аспектах переосмислити цей цікавий феномен Середньовіччя.

Актуальність та новизна теми даного дослідження. Лицарство як елітарний військовий прошарок середньовічної Західної Європи відноситься до таких феноменів культури, про які масова історична свідомість продовжує зберігати пам'ять, які актуалізовані у стереотипах, міфах і моделях повсякденної поведінки. Цим аспектам присвячені класичні та останні дослідження таких авторів, як Франсуа Гізо, Йохан Хейзінга, Жак Ле Гофф, М.П. Алексеєв, В.М. Жирмунський, С.С. Мокульський. Лицарство постійно присутнє в житті сучасної масової культури у вигляді метафор, універсальних архаїчних сюжетів, ціннісних суджень, символів, що свідчить про актуальність даної теми. У цьому контексті дане дослідження основних рис генезису, культурної специфіки та різноманіття втілень західноєвропейського лицарсько-аристократичного ідеалу має свою новизну.

Головною метою цієї статті є аналіз специфіки лицарського ідеалу, розглянутого в єдності його моральних, естетичних, соціальних і екзистенціальних характеристик. Основними завданнями даної статті є розкриття особливостей інституту лицарства та лицарських орденів, а також впливи куртуазної культури на лицарську культуру Середньовіччя.

1. Інститут лицарства та лицарські ордени

В епоху Середньовіччя, особливо в VII–VIII ст., в Західній Європі з неймовірною швидкістю збільшувалася кількість військових, які належали до великих і дрібних феодалів. Рішучий поштовх у цьому напрямку було надано Карлом Великим (лат. Carolus Magnus, 748–814), який з 768 р. був королем Імперії Франків. Хоча деякі історики терміни «імперія» та «держава» дуже обмежено застосовували до його епохи, наприклад, відомий історик Франсуа

Гізо, який писав, що «…вирази королівство чи держава… породжують ідею, котра далеко не відповідає суспільству, на чолі якого стояв Карл» [2, с. 81]. Однак саме в часи правління Карла Великого відбувається ряд змін в ідеологічній, релігійній, економічній і політичній сферах життя Західної Європи, які привели до виникнення лицарства як нового історичного явища.

Остаточно лицарство було закріплено в XI ст. легендарною формулою Адальберона Ланського (фр. Adalbéron de Laon, помер в 1030/31 р.), котрий був письменником, державним діячем та єпископом Лану (Північна Франція). В його теорії суспільства була виказана ідея, за якою існує три групи людей, котрі у суспільстві займаються своєю справою: одні моляться за всіх – oratores, другі захищаються себе та інших зброєю – bellatores, треті (laboratores) годують та одягають весь народ. На думку Адальберона Ланського, саме завдяки такому розподілу праці можна досягти вічного миру у державі та між державами [5]. Таким чином, захисники міста, регіону, країни отримують певний статус, котрий став основою майбутнього інституту лицарства.

Титул лицаря, або рицаря (нім. Ritter – вершник, пол. rycerz, лат. miles, caballarius, франц. chevalier, англ. knight, італ. cavaliere) з'явився у IX ст. Ще через сто років лицарство під назвою «лицарські ордени» стає важливим рухом в Західній Європі. До лицарських орденів могли належати знатні чоловіки, хоча були й виключення з цього правила. Зокрема, в 1149/50 рр. граф Раймунд Барселонський заснував в Іспанії жіночий орден – «Орден сокири» (ісп. Orden del Hacha). На його гербу була зображена червона сокира, що символізувала роль жінок-захисниць християнства від маврів (арабів) в Іспанії. Після заснування «Найблагороднішого ордену підв'язки» (англ. The Most Noble Order of the Garter) в 1348 р. королем Англії Едвардом III, до нього приймали деякий час також жінок, наприклад, в 1488 р. до цього ордену належало 64 жінки. Однак, це були виключення в історії лицарських орденів Західної Європи.

Усередині лицарських орденів були старші і молодші, господарі замків, цілих областей й ті, хто мав у своєму володінні залежну обслугу і майно, що дозволяло брати участь у всіх заходах, які личать званню. Серед груп лицарів були: milites – міські лицарі; caballarii – сільські лицарі; domini, seniors – велика сеньйориальна

знать, тобто графи, віконти, барони [4]. Але всі вони відчували себе людьми однієї крові, однієї «породи». У битвах XI та XII ст. лицарі усвідомили свою значимість і закріпили за собою ті привілеї, які дозволяли людині пишатися своєю службою, перетворюючи її в почесний обов'язок, в служіння церкві, монарху, сеньйорові.

Лицарські ордени з XI ст. починають відігравати суттєву роль в житті західноєвропейського суспільства, оскільки вони були важливою військовою силою. Лицар – це, перш за все, професійний воїн. Крім того, важко-озброєний лицар-вершник був багатою людиною, бо спорядження лицаря і коня коштувало дорого. Також мало було взяти в руки зброю, нею потрібно було вміти добре користуватися. А цього можна було досягти тільки постійними тренуваннями з самого юного віку. Тому хлопчиків з лицарських родин з дитинства привчали носити спеціальний одяг; відомі повні комплекти такого одягу навіть для шестирічних дітей [1, с. 81].

Великі землевласники могли розмістити при дворі лише невелике число таких воїнів. Тому дрібні землевласники зобов'язувалися перед королем працювати певний час на великого, постачати йому потрібну кількість продуктів і виробів ремесла, а той повинен був бути готовим служити королю в якості важко-озброєного вершника певну кількість днів на рік. На таких відносинах у Західній Європі будувалася складна феодальна система, в якій свою роль відігравали лицарі. При цьому, як писав відомий французький дослідник Жак Ле Гофф (Jacques Le Goff, 1924–2014) у своїй фундаментальній праці «Цивілізація середньовічного Заходу»: «Життя весь час вимагало від лицаря напруги фізичних сил: на полюванні, на війні, на турнірі» [6, с. 331].

Лицарі до XIII ст. відчули себе всеєвропейським орденом, кастою, для якої не важливі ніякі територіальні межі, ніяке підданство. Адже межі держав увесь час змінювалися, області й цілі регіони переходили від одного короля до іншого, а лицарі мешкали в тих самих замках, розмовляли між собою спочатку латиною, потім французькою мовою та вважалися слугами католицької церкви. Вбивати просто так лицаря-побратима, хто б й звідки він не був, ставало непристойним. Ось здолати його – збити з коня, взяти в полон, отримати викуп – це вже було перемогою. У цьому сенсі авторитетний нідерландський дослідник Йохан Хейзінга (нідерл. Johan Huizinga, 1872–1945) у своїй праці «Homo ludens» та особли-

во в роботі «Осінь Середньовіччя» вказував на цікавий звичай лицарів, який випливав зі ставлення лицарства до війни як до благородної і чесної гри, до свого роду обміну люб'язностями [7, с. 39].

Разом з розвитком феодальних інститутів в Західній Європі поступово набирала сили християнська релігія та церква, які в X–XI ст. стають домінуючими. Ось як описував цей феномен відомий французький історик та політик Франсуа Гізо (François Guizot, 1787–1874) у праці «Історія цивілізації в Європі» (1828): «Взагалі, коли люди не мали свободи, її місце завжди займала релігія. В X ст. народи були не в змозі захищати свої права від зловживань світської влади; релігія приймала їх сторону заради віри. В цьому полягає одна з причин, котрі сприяли перемогам теократичного начала» [2, с. 130]. Поступово християнська релігія та церква посилюють свої впливи на всі сфери життя Західної Європи, зокрема й на лицарство. Оскільки майбутні лицарі з дитинства отримували не лише фахове, але також і релігійне виховання та освіту, то таким чином формувався образ ідеального шляхетного лицаря.

Отже в період X–XII ст. поряд з розвитком світської культури в Західній Європі також формуються уявлення про ідеальний образ шляхетного лицаря. З одного боку, лицар – це вірний васал свого сюзерена. Саме вірність була однією з найбільш шанованих чеснот цієї епохи. Для лицаря вважалися обов'язковими такі характеристики, як сміливість, благородство, вірність обов'язку; лицар – захисник слабких і скривджених. Саме тому згодом стали з'являтися світські лицарські ордени, життя яких регламентувалося особливими статутами, які описували поведінку лицаря та закликали лицарів до шляхетності, вірності, милосердя, чесності. До світських лицарських орденів належав, зокрема, «Найблагороднішій Орден Підв'язки», заснований Едуардом III у 1348 р.

З іншого боку, християнський лицар – це борець за віру Христову. Саме тому в Західній Європі виникають духовні лицарські ордени, які на відміну від світських лицарських орденів своїм головним завданням проголошували захист християнської віри і церкви. Йохан Хейзінга у праці «Осінь Середньовіччя» присвятив цілий розділ характеристиці світських та духовних лицарських орденів [7, с. 90–101]. Великий поштовх виникненню духовних лицарських орденів дали «Хрестові походи», тобто військово-релігійні походи лицарства в 1096–1291 рр. до Єрусалиму та країн Близького Сходу

під гаслом боротьби за визволення Гробу Господнього та Святої Землі від «невірних», тобто мусульман. У цьому сенсі Франсуа Гізо писав: «Дві головні причини, одна – моральна, інша – суспільна, привели Європу до хрестових походів» [2, с. 190].

27 листопада 1095 р. Папа Урбан II (лат. Urbanus II, 1042–1099) закликав до звільнення Гробу Господнього та організував перший хрестовий похід. Взявши на себе зобов'язання звільнити всіх учасників походу на Єрусалим не тільки від мук пекла, але й від земних боргів, Урбан II поєднав суєтні, навіть гріховні спонукання і щиру віру в прийдешнє спасіння, пристрасть до золота і любов до Бога, бажання отримати свою частину завойованого та бажання спокійного, красивого життя. У цьому відношенні Франсуа Гізо писав: «До хрестових походів Європа ніколи не приводилася в рух одним й тим же стимулом, ніколи не приймала участь в одній і тій же справі. Європи, можна сказати, зовсім не було. Хрестові походи відкрили існування християнської Європи» [2, с. 18]. Таким чином, під впливом хрестових походів наприкінці XI ст. та в XII ст. в Палестині виникли три впливові в майбутньому ордени – іоаннітів (госпітальєрів), тамплієрів-храмовників, тевтонський орден.

Орден іоаннітів, або «Орден кавалерів святого Іоанна» (лат. Ordo Equitum Sancti Johannis) – лицарський орден, заснований після завоювання Єрусалиму в 1099 р. Після закінчення хрестових походів центр цього ордену було в 1291 р. перенесено з Єрусалиму на острів Кіпр, в 1309 р. на острів Родос, а в 1530 р. на острів Мальта, де він став існувати як «Мальтійський орден». Іоанніти відіграли значну роль у розвитку західноєвропейської військової справи, в боротьбі з мусульманською работоргівлею. Також вони відомі як організатори перших європейських шпиталів, тому їх називають ще госпітальєри.

Лицарський орден тамплієрів, або «Бідні брати-воїни Христа та Соломонового Храму» (лат. pauperes commilitones Christi Templique Solomonici) був заснований після першого хрестового походу (1096) для гарантування безпеки паломників із Західної Європи, які йшли до Єрусалима після його завоювання. Лицарі ордену тамплієрів відігравали важливу роль в численних битвах та вирізнялися своїм білим вбранням з червоним хрестом на серці або на грудях. Також тамплієри зробили внесок в розвиток фінансової ін-

фраструктури Західної Європи, елементи якої використовуються в сучасній банківській справі. Значною була благодійна діяльність тамплієрів, оскільки їхній статут наказував тричі на тиждень годувати бідних у своїх будинках.

В 1199 р. на Святій землі був заснований ще один могутній духовно-лицарський союз, який отримав назву «Орден німецького Дому святої Марії Богородиці в Єрусалимі» (лат. Ordo domus Sanctae Mariae Theutonicorum Ierosolimitanorum), або скорочено «Тевтонський орден» (лат. Ordo Teutonicus). Лицарі цього ордену брали участь у хрестових походах за визволення Палестини та відіграли значну роль у християнізації Східної Європи і поширенні своїх звичаїв на її теренах. Також вони займалися благодійністю, засновували шпиталі, але проповідувані церквою духовні норми не могли бути повністю прийняті всіма лицарями, бо вони з дитинства звикали до насильства. Ці та інші чернецькі лицарські ордени справили великий вплив на формування уявлень про призначення благородного воїна, про лицарську честь і чесноти лицаря. Оригінальні вимоги до лицаря були сформовані в високому етичному кодексі та ідеалізованій системі світських відносин – куртуазній культурі.

2. Впливи куртуазної культури на лицарську культуру

Приблизно до XII ст. в Західній Європі формуються специфічно лицарські ідеали. Ці ідеали та звичаї відобразилися на духовній культурі та дали багату поживу для розвитку середньовічної літератури зі своїм колоритом, жанрами і стилями. Вона поетизувала земні радості всупереч християнському аскетизму, прославляла подвиги й втілювала та формувала лицарські ідеали. Поряд з героїчним епосом високого патріотичного звучання (наприклад, французька «Пісня про Роланда», іспанська «Пісня про мого Сіда»), з'явилася лицарська поезія (наприклад, лірика трубадурів і труверів у Франції й міннезінгерів в Німеччині) та лицарський роман (історія любові Трістана та Ізольди), які представляли так звану «куртуазну літературу», в основі якої лежала куртуазія (від франц. courtois – чемний, ввічливий, лицарський).

Куртуазія – це особливий ритуал відносин та моральних категорій, що диктувалися придворним етикетом Середньовіччя. В кінці XI ст. в Провансі як найбільш розвинутому французькому регіоні, де на основі латинської мови відбувалося становлення са-

мостійної провансальської мови, виникає лірична лицарська поезія «трубадурів» (від франц. «знаходити», «складати вірші»). Наступні два століття були часом розквіту поезії трубадурів, що стала першою світською лірикою Середньовіччя та ознаменувала собою кінець панування церковної поезії. В творчості трубадурів дослідники вирізняють декілька жанрів, серед яких: «кансона» (любовна пісня), «сирвента» (полемічний вірш на політичну тему), «тенсона» (спір між двома поетами на моральну чи літературну тему), «пасторела» (зустріч лицаря з пастушкою), «альба» (таємна зустріч лицаря з коханою чи жінкою іншого чоловіка) [3, с. 79].

Більшість жанрів поезії трубадурів була пов'язана з життям лицарів. Тематика поезії трубадурів також була досить широкою, вірші присвячувалися лицарській доблесті, але головна тема – куртуазна любов, оскільки саме поняття «куртуазність» та культ прекрасної дами як новий естетичний ідеал, були вперше розроблені саме в поезії трубадурів. Також у трубадурів ліричні твори вперше зазвучали народною мовою, бо до них західноєвропейська середньовічна література була записана лише на латині, народна ж культура майже не знаходила відображення в письмі. Вперше поетична творчість стала творчістю мирян, а не духовних осіб. Лірика трубадурів увібрала в себе літературні елементи церковної поезії, фольклору, помітні в ній і арабські впливи. Трубадури створили і новий образ автора, що служить красі.

Лірика трубадурів переживала розквіт в останній чверті XI ст. та на початку XIII ст., проте її природний розвиток було перервано так званою «Альбігойською війною», тобто хрестовими походами північно-французьких феодалів, які прагнули викорінити релігійні єресі. В результаті Прованс був розграбований та зруйнований, а більшості трубадурів довелося тікати в Італію, на Піренеї та в німецькі землі. Однак їх поезія мала великий вплив на культуру північних завойовників, де хоча й існувала власна культура, але було створено поетичне підґрунтя для сприйняття традиції трубадурів та виникнення лірики труверів (франц. trouver – відшукувати, знаходити, відчувати), що існувала з середини XII до середини XIII ст. Найбільш відомі трувери були: Кретьєн де Труа (1130–1191), Конон де Бетюн (1150–1220), Готьє д'Аррас (XII ст.), Рауль де Удан (XII–XIII ст.), Жан Бодель (2-га пол. XII ст.), Гас Брюль (XII–XIII ст.), Тібо Шампанський (1201–1253). В основі лірики труверів ле-

жать ті ж образні та композиційні схеми, що й у трубадурів, хоча схеми ці нерідко мали інше конкретне наповнення та могли змінюватися.

Традиції провансальської лірики наприкінці XIII ст. продовжили німецькі поети «міннезінгери», або «співаки любові (кохання)» (нім. Minne – кохання, любов; singen – співати). Німецька лицарська любовна лірика («міннезанг») відчувала на собі сильний вплив провансальської лірики. Разом з тим творчість міннезінгерів має ряд особливостей. Міннезінгери самі складали пісні до своїх творів, але поширювали їх мандрівні співці – «шпільмани» (нім. spielen – грати, Mann – чоловік). Хоча головною темою творчості міннезінгерів було оспівування витончених почуттів до прекрасної дами, як і у їх провансальських попередників, поезія їх більш стримана, сумна, нерідко пофарбована в релігійні тони, хоча й залишалась світською. Найбільш видатними міннезінгерами були Генріх фон Фельдеке, Фрідріх фон Хузен, Вольфрам фон Ешенбах, однак апогею міннезанг досяг у творчості Вальтера фон дер Фогельвейде (1160–1230). Також важливою була творчість австрійського поета Ульріха фон Ліхтенштейна (1200–1275), котрий в книзі «Служіння Дамі» (1255) відобразив важливу рису лицарської творчості [3, с. 91].

Творчість мінезингерів у XIII–XIV ст. відображає кризу, що почалася у лицарській культурі. Особливо це помітно в поезії баварського поета Нейдхарта фон Рейєнталя (1180–1240), де нерідко домінували побутові замальовки і сценки простонародного життя, які були чужими для лицарської лірики. Тому його творчість стала відображенням «сільської поезії куртуазного стилю» [3, с. 90]. Вже його послідовники тяжіють до форм народної танцювальної пісні та навіть висміюють «куртуазність» як стиль поведінки та життя. В XIV–XV ст. починається занепад міннезангу, пов'язаний з кризою лицарської ідеології. Лицарство починає втрачати значення основної військової сили держави в зв'язку з формуванням боєздатної піхоти.

З виникненням лицарської лірики було пов'язане і формування світської музичної культури, витоки якої сягають народної музики (хороводні пісні ліричного змісту, народні танцювальні пісні). Пісні виконували самі трубадури, трувери, професійні музиканти (менестрелі). Трубадури і міннезінгери самі складали пісні до

своїх творів. Музичні твори, зокрема, балади та ін., могли мати акомпанемент на струнному або духовому інструменті (віолі, ротте, пізніше лютні), але могли виконуватися і без інструментального супроводу. Тільки в XIV ст. світська музична культура стала поліфонічною.

Всупереч релігійним творам, що прославляють аскетизм, лицарська література оспівувала земні радощі, висловлювала надію на торжество справедливості вже в земному житті. Але лицарська література не завжди відображала дійсність, а втілювала лише ідеальні уявлення про лицаря. Образ лицарського роману – герой, який прагне до слави, що здійснює чудові подвиги (лицарі в них нерідко билися з драконами, чаклунами). У цьому сенсі важливим етапом лицарської творчості був лицарський роман, в якому була широко представлена складна символіка таі алегорії, хоча реалістичний елемент був також присутній в ньому. Автором лицарського роману був найчастіше бідний лицар, але також клірик та городянин незнатного роду.

Лицарські романи вперше з'явилися у Франції. Їх найвідомішим автором став Кретьєн де Труа у другій половині XII ст. Він використовує в своїх творах античну традицію та кельтський героїчний епос. Серед його творів були «Ланселот, або Лицар возу» про кохання Ланселота до королеви Джиневри, «Повість про Грааль, або Персефаль», де об'єднано історію простака Персефаля з містичними мотивами християнських апокрифів. В цей же період складала свої пісні Марія Французька. Одним з трьох найбільш відомих епічних циклів, розроблених в середньовічній літературі, був так званий «Артуріанскій цикл» про короля Артура. Кельтські легенди про короля Артура надихнули Вольфрама фон Ешенбаха на створення великого роману «Парцифаль», що оспівує справжнє лицарство, високі етичні ідеали [3, с. 102].

Сюжетом для лицарських романів, від яких до нас дійшли лише фрагменти, стало сказання про кохання Трістана та Ізольди (XII ст.). Лицар Трістан потрапляє в Ірландію в пошуках нареченої для свого родича – короля Марка. У дочки короля Ізольди Золотоволосої він дізнається призначену Марку наречену. На кораблі Трістан і Ізольда випадково випивають любовний напій, приготований матір'ю Ізольди і призначений для Ізольди і її чоловіка. Між Трістаном і Ізольдою спалахує любов. Вірний своєму обов'язку, Трістан

їде в Бретань й там одружується. В кінці роману смертельно поранений герой просить про зустріч з коханою, яка одна може його вилікувати. Він чекає корабель з білим вітрилом – корабель Ізольди. Однак ревнива дружина повідомляє Трістану, що пливе корабель з чорним вітрилом. Трістан вмирає, прибула Ізольда також вмирає від відчаю [3, с. 97].

Легенда про Трістана та Ізольду розкриває трагічне протиріччя між щирим почуттям та боргом васала [3, с. 96]. Любов героїв, що штовхнула на порушення норм лицарського суспільства, призводить до трагічних страждань і, врешті-решт, до їх загибелі. У XIII ст. приходить більш витончена куртуазія з ідеалом досконалості. Куртуазна особистість і «людина честі» – носій світської придворної культури, орієнтований на розваги, великодушний, ввічливий, витончений та вишуканий. Великодушність має на увазі всі кращі лицарські якості (владу, відвагу, честь, щедрість), а також освіченість, не кажучи вже про майновий стан і суспільне становище.

Куртуазність протистоїть жадібності, скнарості, ненависті, помсті, зраді. Вона також виражається в романтичній любові і дружбі, що не мають нічого спільного з психологією шлюбу, адже в цей час сім'я співіснує з невірністю і полігамією. Любов до дами-коханої вимагає ідеалізації предмета поклоніння, поваги і страху. Кохана повинна викликати у її шанувальника-лицаря не лише повагу, але й страх. З одного боку, це маска, за якою хитрість і прагматизм. З іншого боку, куртуазна мораль дає зразок середньовічного культу особи і служить прологом до майбутніх цінностей, які живлять Відродження.

В якості основних висновків можна сказати наступне. По-перше, інститут лицарства відігравав важливу роль у формуванні культури та моральних принципів Середньовіччя. По-друге, пов'язані з поняттям куртуазності ідеали благородства та вірності, самовідданості та безкорисливості відбили інтереси лицарства й передові погляди епохи Середньовіччя та початку Відродження. По-третє, названі моральні ідеали лицарської культури Середньовіччя відіграють позитивну роль і в сучасній культурі, особливо в кіно, художній та історичній літературі.

Література:

1) Антология педагогической мысли христианского Средневековья: пособие для учащ. пед. колледжей и студентов вузов, в 2 т. / Том 2. Мир преломился в книге. Воспитание в средневековом мире глазами учёных наставников и их современников / Сост., ст. к разделам и коммент. В. Г. Безрогова, О. И. Варьям. – М.: Аспект Пресс, 1994. – 350, [1] с.
2) Гизо Ф. История цивилизации в Европе / Пер. с франц.; Франсуа Гизо — М.: Издательский дом «Территория будущего», 2007. — 336 с.
3) История зарубежной литературы. Средние века и Возрождение: Учеб. для филол. спец. вузов / М.П. Алексеев, В.М. Жирмунский, С.С. Мокульский, А.А. Смирнов / 4-е изд., испр. и доп. – М.: Высшая школа, 1987. – 415 с.
4) Классы и сословия средневекового общества / Под ред. З. В. Удальцовой. – М.: Издательство Московского университета, 1988. – 216 с.
5) Ле Гофф Ж. Другое Средневековье: время, труд и культура Запада / Ж. ле Гофф; пер. с фр. С. В. Чистяковой, И. В. Шевченко; под ред. в. А. Бабинцева. – Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2000. – 326, [1] с.
6) Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Пер. с фр.; Ж. Ле Гофф – М.: Прогресс, 1992. – 376 с.
7) Хейзинга Й. Осень Средневековья: Исслед. форм жизн. уклада и форм мышления в XIV и XV вв. во Франции и Нидерландах / Й. Хейзинга; Перевод Д. В. Сильвестрова; Отв. ред. С. С. Аверинцев; Коммент. Д. Э. Харитоновича. – М.: Наука, 1988. – 539, [1] с.

Abashnik U.V. The Knightly culture in the Middle Ages.